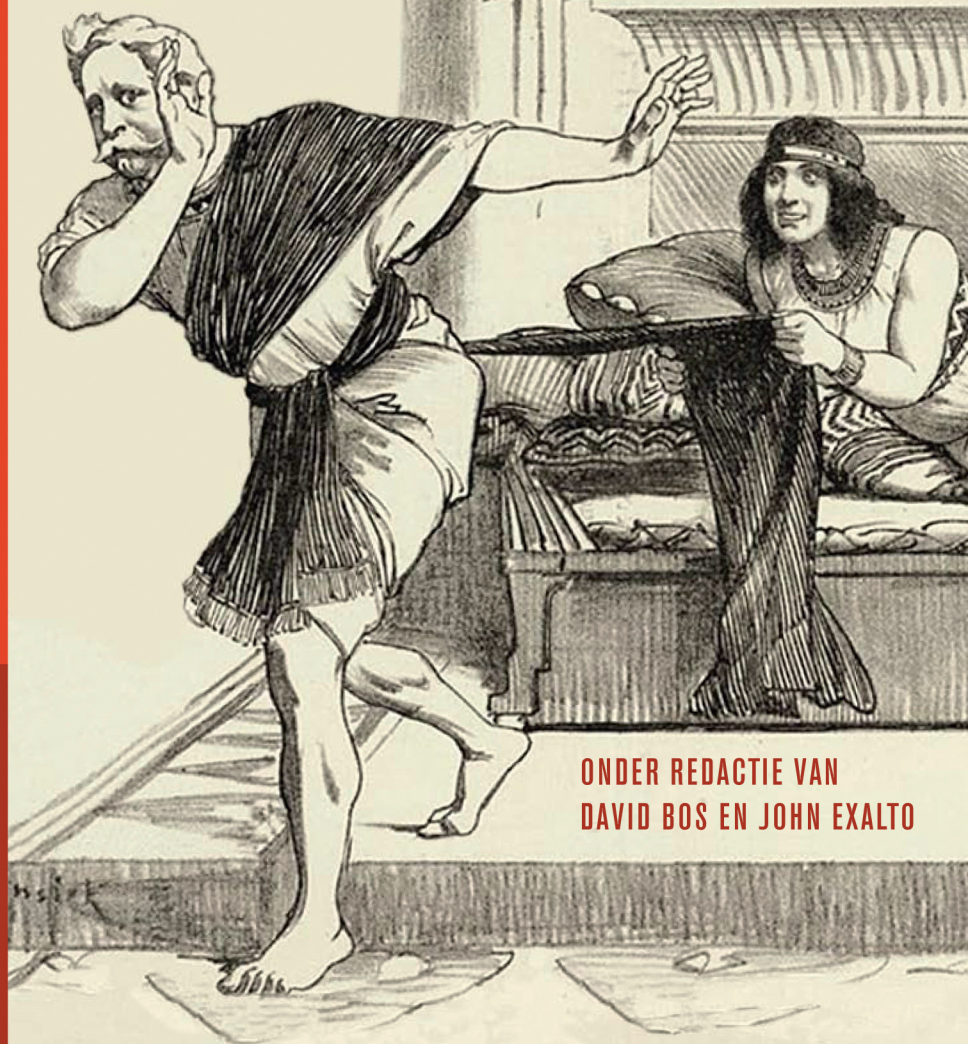

GENOT

EN

HUWELIJK EN SEKSUALITEIT IN
PROTESTANTS NEDERLAND
VANAF 1800

GEBOD

ONDER REDACTIE VAN
DAVID BOS EN JOHN EXALTO

Redactieraad

Kernredactie:

prof. dr. G. Harinck
dr. G.J. van Klinken
dr. P.W. van Trigt

dr. T.R. Barnard
drs. E.P. Boon
dr. D.J. Bos
dr. C.M. van Driel
dr. J. Exalto
dr. T.E.M. Krijger
dr. F. Pitstra
dr. Th.J.S. van Staalduine

Inhoud

David Bos en John Exalto	
Voorspel	
Gestalten van godsdienst en geslachtsleven in het Nederlands protestantisme	7
Klaas-Willem de Jong	
Achter de burgerlijke feiten aan Regels en richtlijnen aangaande het huwelijk in de protestantse kerken in Nederland	17
August den Hollander	
De huwelijksbijbel	35
Dieke Heijboer-Paul	
Zendelingen tegen zedeloosheid De Middernachtzending in Amsterdam in actie tegen prostitutie	43
Jacques Dane	
'Slaven van het kwaad' Protestanten en zelfbevelekking in de eerste helft van de twintigste eeuw	56

Jolanda van der Lee	
'Gelijkelijk gerechtigd tot een goede opvoeding'	
Hoe mede dankzij 'homoseksualiteit' de politieke strijd voor gelijke rechten van bijzonder onderwijs gewonnen werd en er christelijke openbare leeszalen ontstonden	76
John Exalto	
Verhoogde erotische temperatuur vraagt hogere tucht	
Philipp Kohnstamm en het ontstaan van de pedagogische blik op puberteit en seksualiteit	93
Theo van der Meer	
Religie, Erotiek en Beproeving	
P.J. Meertens in Woord en Daad	111
David Bos	
Homo-af	
De opkomst van 'de ex-homoseksueel' in Nederland	128
Matthijs Appelman en Ruard Ganzevoort	
Krant uit de kast	
Homoseksualiteit in het <i>Reformatorsch Dagblad</i> , 1971-2016	156
Register op persoonsnamen	172
Personalia	175

Voorspel

Gestalten van godsdienst en geslachtsleven in het Nederlands protestantisme

David Bos en John Exalto

De zestiende-eeuwse protestantse Reformatie bracht een seksuele revolutie. Waar in het Westers christendom eeuwenlang van geestelijken was geëist dat zij zich zouden onthouden van geslachtsverkeer, mochten protestantse 'herders en leraars' wél trouwen. Algauw werd dat zelfs de norm: van kerkelijke ambtsdragers werd veelal verwacht dat ze een vrouw en kinderen hadden. Volgens sommigen was en is dat een sterk punt van protestantse kerken: zielzorgers die de lusten en lasten van huwelijk en gezin aan den lijve hebben ervaren. Waar protestantisme vandaag de dag vaak wordt geassocieerd met het afwijzen van aards genot lijkt het zich in zijn jonge jaren juist te hebben onderscheiden door een positievere waardering van seksualiteit (binnen de perken van het huwelijk). Zo schreef Martin Luther aan zijn pasgetrouwde vriend Georg Spalatin:

Doe de hartelijke groeten aan je vrouw, maar doe het wanneer je jouw Katharina bij je in bed hebt, met de allerhartelijkste omhelzingen en kussen, en dit bedenkt: Zie, deze mens, dit liefste schepseltje Gods, is mij geschonken door mijn Christus – Hem zij lofen eer. Ik zal [...] die nacht evenzo *mijn* [Katharina] beminnen, denkend aan jou, en jou met gelijke munt betalen. Groeten in Christus aan jou en jouw rib van mijn rib. Genade zij met jullie. Amen.¹

De seksuele revolutie van de jaren zestig was dus niet de eerste, maar vooral zij heeft in het protestantisme diepe sporen getrokken. Waar kerken zich vroeger ten opzichte van elkaar profileerden aan de hand van dogmatische en kerkordelijke kwesties, lijkt een voorname *identity*

marker nu veeleer hun seksuele ethiek – in het bijzonder hun visie op de toelaatbaarheid van seks buiten het (hetero)huwelijk.³ Naar verluidt was dit zelfs een voorname aanleiding voor een van de jongste schisma's onder Nederlandse protestanten: de vorming van de Hersteld Hervormde Kerk in 2004. Voor behoudende hervormden die de ene na de andere vorm van aanstootgevende moderniteit hadden verdragen, was de maat vol toen de Samen-op-Weg-kerken, in navolging van de Remonstrantse Broederschap (1985), de mogelijkheid boden om niet-huwelijkse relaties te 'zegenen'.³ Evenals in een CDA-voorstel uit 1986 ging het daarbij in principe over allerlei verhoudingen – ook tussen burens bijvoorbeeld – maar de discussie spitste zich toe op homoseksuele relaties.

Net als 'de vrouw in het ambt' is homoseksualiteit al jarenlang een terugkerend agendapunt in de synodes van orthodox-gereformeerde kerken in Nederland. Volgens buitenstaanders zit er weinig schot in die discussie, want 'het' mag nog steeds niet – en dat zou maar weer eens bewijzen hoezeer de kerken achterlopen bij de moderne tijd. Bij nadere beschouwing blijkt echter dat zelfs in uitgesproken behoudende protestantse kerken in Nederland gedurende de afgelopen decennia de seksuele zeden zijn veranderd. In bevindelijk-gereformeerde kring, bijvoorbeeld, zijn de gezinnen al lang niet meer zo groot als ze zouden *kunnen* wezen. Ook hier heeft kennelijk geboortebeperving ingang gevonden – een ontwikkeling die nauw verband lijkt te houden met veranderde opvattingen over huwelijk en seksualiteit. En in alle denominaties komt homoseksualiteit nu ter sprake.

In deze bundel willen we niet alleen nagaan wat Nederlandse protestanten vroeger niet mochten en later wel (een beetje), maar vooral hoe huwelijk en seksualiteit van betekenis zijn geweest voor de manier waarop zij – binnen of buiten de kerk – gestalte gaven of althans wilden geven aan godsdienst. Voorbeelden daarvan zijn te herkennen in de ontwikkeling van het trouwen in de kerk. Door de invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1809 werd de huwelijksregistratie tot een overheidsprerogatief en verloren huwelijksceremoniën in 'de voormaals heersende kerk' aan administratieve relevantie maar wonnen ze aan godsdienstige betekenis. In plaats van het geroutineerd afwerken van het zestiende-eeuwse, somber getoonzette huwelijksformulier werd de 'inzegening' of 'bevestiging' een uitvoerige, persoonlijke plechtigheid, waarvoor al in de vroege negentiende eeuw speciale liederen

werden geschreven. Vele daarvan lijken niet zozeer bedoeld om een zekere geloofs- of zedenleer in te prenten als wel om tedere gevoelens op te wekken.

Net als de doopbediening – die eveneens haar administratieve functie had verloren – bracht de huwelijksbevestiging godsdienst in nauw verband met de intimiteit tussen huisgenoten. ‘Emotionalisering’ en ‘verhuiselijking’ waren ten dele een antwoord op de terugdringing van godsdienst uit het openbare leven.⁴ Ter aanmoediging van de huiselijke godsdienst begonnen (Nederlandse) protestantse kerken in de tweede helft van de negentiende eeuw – zo beschrijft August den Hollander in zijn bijdrage aan deze bundel – ‘trouwbijbels’ uit te reiken aan de pasgetrouwden. Deze *invented tradition* vond een eeuw later navolging in de Rooms-Katholieke Kerk. Het opluisteren van de kerkelijke huwelijksbevestiging lijkt eveneens gevolgen te hebben gehad voor de vormgeving aan burgerlijke huwelijksluiting. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is ook deze veelal een feestelijke plechtigheid, waarbij een stemmig uitgedoste ambtenaar een persoonlijke, op bruid en bruidegom toegesneden, toespraak houdt.⁵

In veel opzichten volgden de kerken echter de burgerlijke overheid, zo laat Klaas-Willem de Jong zien in zijn bijdrage. Ze noemden het huwelijk weliswaar een instelling Gods, en daarom heilig, maar gaven in hun kerkordelijke regels en richtlijnen slechts zelden blijk van een eigen perspectief op trouwen en getrouwd leven. Een van de uitzonderingen is het ‘herderlijk schrijven’ van de hervormde synode over *Het huwelijk* uit 1952. De consensus die de Nederlandse Hervormde Kerk toen – vlak na de invoering van haar nieuwe Kerkorde – aan den dag legde, bleek later moeilijk te bereiken, doordat het huwelijk van karakter en status veranderde. Waar kerken vanouds vooral moeite hadden gehad met ‘gemengde’ huwelijken, zagen zij zich allengs vaker geconfronteerd met gescheiden, samenwonende of naar geslacht ongemengde stellen.

Bovendien veranderde de maatschappelijke positie van vrouwen – een van de redenen waarom de Gereformeerden Kerken vrijgemaakt tussen 1975 en 1999 niet minder dan vier keer besloten tot het herzien van het huwelijksformulier, dat oorspronkelijk de bruid liet beloven haar man ‘gehoorzaam [te] zijn in alle dingen, die recht en billijk zijn’. In deze bundel ontbreekt een bijdrage over recente ontwikkelingen in de protestantse huwelijksliturgie. Zo’n geschiedenis is

misschien ook niet gemakkelijk te schrijven, want in veel protestantse kerken lijken predikanten grote vrijheid te hebben gehad in het vormgeven van deze *rite de passage*. Dat gold voor de eredienst in het algemeen maar wat (rouw- en) trouwdiensten voor hen bijzonder kan hebben gemaakt is dat ze daarin vaak ook buitenstaanders voor zich hadden.

Rond het midden van de twintigste eeuw begonnen kerken ook werk te maken van ‘de voorbereiding tot het huwelijk’, bijvoorbeeld door middel van voortgezet geloofsonderricht. In 1946 – toen er in Nederland alom, ook buiten de kerken, werd geklaagd over ‘zederverwildering’ – publiceerde de Utrechtse hoogleraar praktische theologie S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel zijn *Huwelijkscatechisatie*, zond de NCRV een programma onder die titel uit, en verspreidde ‘De Jonge Kerk’ – onderdeel van de Hervormde Jeugdraad – een handleiding voor acht ‘kringavonden’. Een rooms-katholieke huwelijkscatechismus was al in 1932 verschenen, maar wat protestanten (en katholieken) vooral verontrustte was de ‘propaganda’ voor geboorteregeling door de Nieuw-Malthusiaansche Bond (1881) – waarvan uitgerekend een ex-predikant jarenlang voorzitter was – en zijn opvolger, de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (1946).⁶

Het succes van de NVSH, wier ledental steeg tot meer dan tweehonderdduizend in 1966, was een onbedoeld gevolg van de ‘Zedelijkheidswet’ die mr. E.R.H. Regout – minister van Justitie in het confessionele kabinet-Heemskerk – in 1911 door het parlement had geloodst.⁷ Deze wet namelijk behelsde niet alleen de strafbaarstelling van abortus, bordelen, vrouwenhandel, gokken, homoseksueel contact met iemand onder de 21 en pornografie maar ook van het openlijk aanbieden of verkopen van voorbehoedsmiddelen. De NVSH omzeilde dit verbod door zulke middelen enkel aan leden te verstrekken.

In 1957 kreeg ze een protestantse evenknie: de Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming. Ook deze hield spreekuur, adviseerde echtparen over geboorteregeling, verstreekte voorbehoedsmiddelen en gaf vanaf 1962 een eigen tijdschrift uit: *Gezond Gezin*.⁸ De weg naar oprichting van de PSVG – waarin de arts P.J.F. Dupuis⁹ een prominente rol speelde – was geplaveid door het eerdergenoemde hervormde herderlijk schrijven. Volgens de auteurs was het ‘volstrekt onschriftuurlijk, het seksuele gelijk te stellen met het zondige en verachtelijke, dat ten koste van alles overwonnen moet worden’. Boven-

dien keerden ze zich tegen 'de o.i. onjuiste opvatting, dat geslachts-gemeenschap alleen geoorloofd zou zijn, wanneer de bedoeling of de bereidheid een kind te verwekken aanwezig is'. Voorbehoedsmiddelen noemden ze daarom uitdrukkelijk geoorloofd. Een jaar later, in 1953, riep een hervormde theoloog in zijn proefschrift de kerk op om de daad bij het woord te voegen, door 'met het Evangelie plaats te nemen achter de toonbank van de gummiwarenwinkel'.¹⁰

Met haar herderlijk schrijven distantieerde de Hervormde Kerk zich van andere denominaties – met name van haar voornaamste rivaal in die jaren: de Rooms-Katholieke Kerk, wier ledental in 1960 groter zou blijken dan dat van alle protestantse kerken tezamen. Er is nog maar weinig onderzoek verricht naar de manier waarop (protestantse) kerken en organisaties zich middels hun conservatieve of juist progressieve seksuele ethiek profileerden ten opzichte van elkaar en de wijde buitenwereld. Een recent voorbeeld is een wervingscampagne van de Remonstrantse Broederschap, waarin een van de slogans luidde: 'Mijn God trouwt ook homo's'. In behoudende protestantse kring daarentegen wordt de eigen stellingname inzake homoseksualiteit soms voorgesteld als bewijs dat men niet heeft toegegeven aan de sirenenzang der moderniteit. Bij nadere beschouwing blijken 'bijbelgetrouwe' protestanten in dezen echter ook onderling van mening te verschillen. Zoals David Bos in zijn bijdrage beschrijft, zetten vrijgemaakt-gereformeerden, bijvoorbeeld, zich vanaf de jaren zeventig niet alleen af tegen synodaal-gereformeerden, hervormden en (andere) vrijzinnige protestanten maar ook tegen pinkstergelovigen en (andere) evangelicalen, die aanstuurden op 'genezing' alias 'bevrijding van demonische gebondenheid'.

Versillen in het omgaan met seksualiteit blijken onder meer uit woordgebruik. Zo schrijft het Stijlboek van *de Volkskrant* voor om 'homoseksueel' te gebruiken in plaats van 'homofiel', omdat dit laatste woord 'een wat EO-achtige bijklank heeft gekregen'.¹¹ Vandaag de dag echter schrijven ook het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatorisch Dagblad* veelal over 'homo's' – zelfs wanneer het over vrouwen gaat. Matthijs Appelman en Ruard Ganzevoort laten in hun bijdrage zien hoe in laatstgenoemde krant niet alleen de aandacht voor, maar ook de acceptatie van homoseksualiteit toenam – althans tot op zekere hoogte. De Nederlandse Nashvilleverklaring doet daar naar hun overtuiging weinig aan af.

Historisch significant aan deze ‘gezamenlijke verklaring over Bijbelse seksualiteit’ is vooral dat ze stelt dat christenen niet van mening mogen verschillen over de toelaatbaarheid van ‘homoseksuele onreinheid of transgenderisme’¹² terwijl ze met geen woord rept over echtscheiding, hertrouwen, of geboorteregeling. Kennelijk is dat alles geen halszaak meer. Zelfs kinderen worden in de Nederlandse Nashvilleverklaring niet meer dan één keer, terloops, genoemd.¹³ Dit duidt erop dat ze uitgaat van een moderne opvatting van seksualiteit, als iets dat in principe losstaat van voortplanting of – minder biologisch gezegd – gezinsvorming.

Het concept seksualiteit komt voort uit een Verlicht medisch discours ter beheersing van het lichaam van vooral de lagere volksklasse, waarin de aandacht aanvankelijk vooral uitging naar ‘ontsporingen van de geslachtsdrift’, zoals zelfbevrediging.¹⁴ Achttiende- en negentiende-eeuwse medische verhandelingen over ‘onanie’ of ‘zelfbevlekking’ waren bepaald niet vrij van morele oordelen, en vonden daarom ook gehoor onder godgeleerden en (andere) opvoedkundigen. Zo schreef de Remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg in 1802 dat jongelieden die predikant wilden worden vrij moesten zijn van

die vreeslijke pest-kwaal, welke duizenden, in den bloey hunner jaren, in het graf sleept, en de verstandelijke vermogens ellendiglijk verwoest; ik meen, de zelfs-besmetting: eene ziekte, uit eene vertederde opvoeding geboren, en in de laager scholen jammerlijk voordgeplant, voor welker doodlijk vergif de jongeling altijd, en vooral dan, behoort te wachten, wanneer deszelfs vermijding nog gemakkelijk is.¹⁵

Uiteenzettingen over de vreeswekkende gevolgen van soloseks eindigden veelal met een oproep tot nauwlettende opvoeding en, later, seksuele voorlichting van jeugdigen. Ook protestantse pedagogen maakten daar, aanvankelijk in zeer bedekte termen, werk van.¹⁶ In zijn bijdrage laat Jacques Dane zien hoe in twintigste-eeuwse, protestantse voorlichtingsliteratuur bangmakerij voor de ‘stomme zonde’ langzamerhand plaatsmaakte voor nuchterheid – maar niet per se goedkeuring. Een opmerkelijke constante in deze literatuur zijn de aanbevolen middelen ter voorkoming van ‘zelfbevlekking’.

Eenzelfde transformatie van het medische naar het morele discours

is ook waarneembaar in de Nederlandsche Vereeniging tot Bestrijding der Geslachtsziekten, die in haar tijdschrift *Sexueele Hygiëne* (1921-1950) aanvankelijk een sterk medisch vertoog ontwikkelde – uiteraard vermengd met een flinke dosis moralisme. Zoals John Exalto in zijn artikel laat zien, bracht Philipp Abraham Kohnstamm hier medio 1920 een pedagogisch perspectief in en corrigeerde daarmee het medische vertoog dat zijns inziens te zeer gericht was op ‘uitwassen’ in plaats van opvoeding tot seksuele volwassenheid.

Geslachtsverkeer mocht dan alleen in de echtelijke sponde op zijn plaats zijn, sommige protestanten maakten seksualiteit tot een publieke kwestie. Zo opende ds. Ottho Gerhard Heldring vanaf 1848 in het Betuwse Zetten ‘gestichten’ waar ‘gevallen vrouwen’ tot eerbare dienstbodes werden opgeleid. In een brochure met de pakkende titel *Is er nog slavernij in Nederland?* (ca. 1860) identificeerde hij de wortel van het kwaad: het overheidsbeleid inzake prostitutie. Tegen die ‘gereguleerde ontucht’ keerden zich niet alleen de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (1878) en de Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (1884) maar ook de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging (1888). Ook de zojuist genoemde Nederlandsche Vereeniging tot Bestrijding der Geslachtsziekten waar Kohnstamm optrad, is uit deze strijd voortgekomen.

‘Middernachtzendingen’ deden van zich spreken door gewaagde acties: het hinderlijk posten, zingen en traktaten uitdelen bij bordelen. Het bestrijden van zedeloosheid opende zo nieuwe, opwindende mogelijkheden voor het gestalte geven aan godsdienst. In haar bijdrage laat Dieke Heijboer-Paul zien hoe het martelaarschap van Amsterdamse middernachtzendingen – die dikwijls een pak slaag opliepen of door de politie werden opgepakt – door confessionele politici werd gebruikt om een eind te maken aan het liberale prostitutiebeleid.

Net zomin als met bordelen wilden de meeste liberalen en socialistenvan rond 1900 geassocieerd worden met homoseksualiteit – een verschijnsel waarover enkele medici, juristen en literatoren in deze jaren begonnen te schrijven. Jolanda van der Lee laat in haar bijdrage zien hoe deze nieuwe openheid niet alleen – op de lange duur – bijdroeg tot de emancipatie van homoseksuelen maar ook tot die van orthodoxe protestanten en rooms-katholieken. Confessionele politici grepen het ‘onbeschaamde’ spreken en schrijven over homoseksualiteit aan als argument voor het (financieel) erkennen van eigen educatieve instel-

lingen. Door het voor te stellen als een uitwas van seculiere cultuur drongen ze hun tegenstanders in de verdediging. Immers, wie zou durven beweren dat dit *geen* bedreiging was voor de jeugd en de goede zeden?

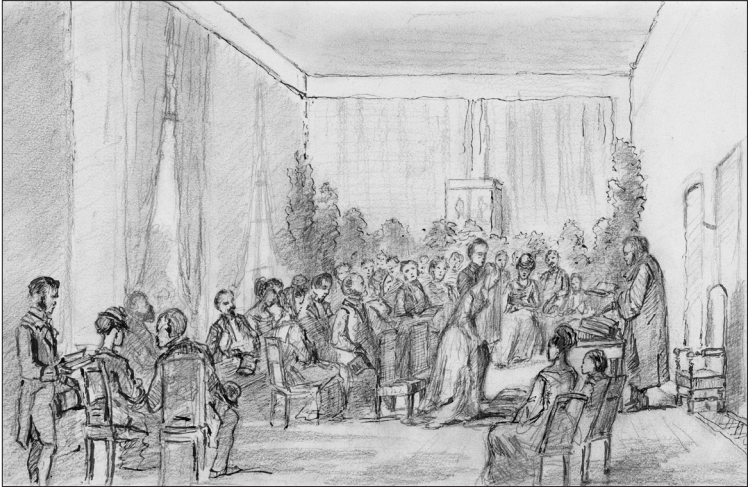
Iemand die dat ten minste één keer in zijn leven wel durfde – zo onthult Theo van der Meer in zijn bijdrage – was de volkskundige P.J. Meertens (tevens bekend van een reeks studies over kerkgeschiedenis en letterkunde in Zeeland in de zeventiende eeuw). In 1929 stak hij zijn nek uit voor een hoogleraar die door de minister van Onderwijs werd belet college te geven, omdat hij – als homoseksueel – een bedreiging zou vormen voor het zedelijk welzijn van studenten. Toen Meertens elf jaar later zelf in moeilijkheden kwam wegens homoseksualiteit schreef hij daarover niet als een kruis – zoals veel homoseksuele gelovigen voor én na hem – maar als een roeping.

Deze verzameling artikelen biedt geen volledig overzicht van de terreinen, laat staan van de wijzen waarop Nederlandse protestanten godsdienst in verband brachten met geslachtsleven. Als ze iets duidelijk maakt, is het wel hoeveel er nog niet of onvoldoende is onderzocht – vooral wat de geschiedenis van protestantisme en *heteroseksualiteit* betreft. Met deze bundel willen we een aanzet geven tot verdere bestudering van deze spannende thematiek.

Noten

1. 'Grüße Deine Frau auf das Lieblichste, aber tue es dann, wenn Du Deine Katharina im Bett mit den lieblichsten Umarmungen und Küssen hältst und dieses denkst: Siehe, diesen Menschen, dieses liebste Geschöpflein meines Gottes, hat mir mein Christus geschenkt, ihm sei Lob und Ehre. Auch ich werde [...] in dieser Nacht die meine mit gleichem Werke lieben in Gedanken an Dich und Dir Gleiches mit Gleichem vergelten. Es grüßt Dich und Deine Rippe meine Rippe in Christus. Gnade sei mit euch. Amen.' Brief van Martin Luther aan Georg Spalatin, 6-12-1525, in: Martin Luther, *Brieven aan vrienden en aan de familie*, ed. Albrecht Beutel (München 1987), vertaling DB.
2. D. MacCulloch, *Reformation. Europe's house divided, 1490-1700* (London 2004) 705-706.
3. 'Niet de Hersteld Hervormde Kerk maar de PKN heeft de kerk verder gescheurd door in haar kerkorde de mogelijkheid op te nemen te zegenen wat God vervloekt,' stelde ds. P. de Vries een halfjaar na dato ('Acceptatie homoseksualiteit', *Kerkblad*, 5-11-2004, 10-11; citaat op 11). Zie ook: A. Vlietstra, 'Uit de kerk en de gemeenten', *Kerkblad*, 10-9-2004, 4-5; R. Bolwijn, 'Hersteld Hervormde Kerk heeft een eigen werkelijkheid gecreëerd', *Kerkinformatie*, 1-10-2004, 4-5; W. van Egdom en R. Molenaar, 'Van 1 mei 2004 naar 1 mei 2014', *RD* 1-5-2014.

4. F. Knight, *The Church in the Nineteenth Century* (London / New York 2008).
5. M. Derks, "Een smet op de mooiste dag van je leven". De controverse van de weigerambtenaar', *Religie & Samenleving*, 11 (2016) (nummer 2: 'God, seks en politiek') 101-121.
6. H.Q. Röling, *De tragedie van het geslachtsleven. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond*. (Amsterdam 1987).
7. P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie: Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996); zie ook E. Tanja, 'Op de bres ter bestrijding van de zedeloosheid. De katholieke ministers van Justitie: A.P.L. Nelissen en E.R.H. Regout', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Heemskerk, 1908-1913 (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, jaargang 19 (Zoetermeer 2010), 115-128*.
8. Zie F. van Apeldoorn e.a. *Geduldig hardlopen. 25 jaar PSVG (GG, jaargang 21, nummer 9-11; Den Haag 1982)*. Zie ook R. Mulder, *Seks en de kerk. Hoe Nederland zijn kuisheid verloor* (Amsterdam / Antwerpen 2013) 92-94.
9. P.J.F. Dupuis (1917-2007) publiceerde onder meer de bestseller *Uw deel in dit leven*. De eerste druk (Amsterdam 1947) had als ondertitel 'vragen over het huwelijk', de derde (Amsterdam 1950) 'vragen rondom verloving en huwelijk', en de vierde tot en met de elfde (Amsterdam 1955-1963) 'liefde, huwelijk en gezin'.
10. F. Bloemhof, *Het vraagstuk der bewuste geboortebepanking. Een onderzoek naar het standpunt van de protestants-christelijke ethiek inzake het toepassen van anticonceptie in verband met de veranderde maatschappelijke omstandigheden* (Nijkerk 1953) 194.
11. H. van Gessel e.a. (red.), *Het nieuwe stijlboek* (Den Haag 1997) 84.
12. 'Wij ontkennen dat de goedkeuring van homoseksuele onreinheid of transgenderisme een moreel neutrale zaak is, waarover getrouwe christenen onderling van mening mogen verschillen.' (Nashville-verklaring, artikel 10, lid 2; <https://nashvilleverklaring.nl/nashvilleverklaring-nl/>, geraadpleegd op 7-10-2019).
13. 'Wij bevestigen dat God het huwelijk heeft bedoeld als een levenslange verbondsrelatie tussen één man en één vrouw, waarbinnen seksualiteit een plaats heeft en waaruit kinderen kunnen voortkomen.' (artikel 1, lid 1) In het Amerikaanse origineel komt *children* in het geheel niet voor, maar wordt het huwelijk 'a covenantal, sexual, procreative, lifelong union' genoemd (<https://cbmw.org/nashville-statement/>, geraadpleegd op 7-10-2019).
14. J. Weeks, *Sexuality and its discontents. Meanings, myths, and modern sexualities* (London 1985). G. Hekma, 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen de zelfbeleving in Nederland?' in: G. Hekma en H. Roodenburg (red.), *Soete minne en helse boosbet. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 232-254.
15. J. Konijnenburg, *Lessen over het leeraars-ambt in de christlijke kerk* (Utrecht 1802) 87.
16. W. Top, *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder gereformeerden, 1900-1965* (Amsterdam 1988).

Inzegening, door ds. Nicolaas Beets, van het huwelijk tussen Gerard Jacob Theodoor Beelaerts van Blokland en Johanna Maria Kneppelhout, in de oranjerie van kasteel Sterkenburg, op 15 juli 1870. Potlood- en pentekening, Rijksmuseum RP-T-1957-265.

De seksuele revoluties van de late negentiende en de twintigste eeuw zijn niet voorbijgegaan aan Nederlandse protestanten. Veel wat eerder uit den boze heette, werd ook voor hen oorbaar of althans bespreekbaar. Vandaag de dag geldt seksualiteit – met name homoseksualiteit – als een identiteitsbepalend onderwerp, waarover ze hartstochtelijk van mening verschillen. Historisch onderzoek op dit terrein is echter betrekkelijk schaars.

Deze bundel beschrijft en analyseert hoe ‘het geslachtsleven’ van betekenis is geweest voor pogingen van Nederlandse protestanten om gestalte te geven aan hun geloof. Daarbij gaat het onder meer over prostitutiebestrijding en preventie van masturbatie, over seksuele opvoeding en karaktervorming, over kerkelijke regels inzake het huwelijk en de herkomst van ‘de trouwbijbel’, over homoseksualiteit als schrikbeeld in vroeg twintigste-eeuwse politieke debatten en als terugkerend – maar veranderlijk – thema in het *Reformatorisch Dagblad*, over de opkomst van ‘de ex-homo’ en over de manier waarop P.J. Meertens – vereeuwigd door J.J. Voskuil in *Het Bureau* – mystiek aan erotiek paarde, en feit aan fictie, maar de daad bij het woord voegde.

Met bijdragen van Matthijs Appelman, David Bos, Jacques Dane, John Exalto, Ruard Ganzevoort, Dieke Heijboer-Paul, August den Hollander, Klaas-Willem de Jong, Jolanda van der Lee en Theo van der Meer.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

NUR 700

9 789043 533133